

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 224 – 231

ALIKHAN BUKEYKHANOV AND REVIVAL OF THE POLITICAL CONSCIOUSNESS IN THE KAZAKH SOCIETY

Z. K. Ayupova¹, D. U. Kussainov²

¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zaure567@yandex.ru

Key words: spiritual sources, idea of self-determination, leader of the nation, political party, political views, national autonomy, movement “Alash”, newspaper “Kazakh”, “kyr balasy”, colonial policy of imperial autocracy.

Abstract. It is well known that the outstanding organizer of Alash party Alikhan Bukeykhanov in 1905 has been elected as the deputy in the I State Duma in the Semipalatinsk district, participated in the creation of the document, named the Vyborg manifest, condemning dissolution of the imperial Duma. Vigorous political activity of Alikhan Bukeykhanov begins with this document. His articles with criticism of the colonial policy of imperial autocracy and activity of local high-ranking governors in the region are published in the Russian newspapers. He has declared the national consciousness of Kazakhs and the organization of their educational activity. This newspaper was single edition of the Kazakh newspaper, the first in the history of Kazakhs. Active part in the creation of the newspaper was taken by the heads of the Kazakh national movement Alikhan Bukeykhanov, Akhmet Baytursynov and Mirzhakyp Dulatov. Bukeykhanov wrote the articles under the pseudonym “son of steppes”. After two united Kazakhstan’s congresses in July and December, 1917, he managed to create Alash party and Alashorda’s government. A. Bukeykhanov was elected as the Chairman. The name of party was suggested by the delegate of the Ural region lawyer Zhansha Dosmukhamedov. The Kazakh newspaper became an official publication of the party.

УДК 341.41

АЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ САЯСИ САНАНЫҢ СЕРПІЛІСІ

З. К. Аюпова¹, Д. Ө. Құсайынов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: рухани бастаулар, өзін-өзі анықтау идеясы, ұлт көшбасшысы, саяси партия, саяси көзқарастар, ұлттық автономия, «Алаш қозғалысы», «Қазақ газеті», «қыр баласы», колониалдық саясат, патшалық самодержавие.

Аннотация. Алаш партиясын ұйымдастырушысы, көсемі Алихан Бекейханов 1905 жылы Семипалатинск округі бойынша бірінші мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды және Выборг манифестін жасауға тікелей әрекет істеді. Осы құжатты жасаудан бастап Алихан Бекейхановтың саяси іс-қимылды басталды. Сол кездегі Ресей газеттерінде онын патшалық биліктің бүратана халықтарға жүргізіп отырған саясатын сынаған макалалары жарық көре бастады. Қазақ халқының саяси санасын және ұлттық рухын ояту үшін «Қазақ газеті» шығарып, тұнғыш ұлттық саяси-агартушылық басылымды қалыптастырыды. Осы газетті жасап шығару ісіне қазақ демократиялық интеллигенциясының көрнекті өкілдері Ахмет Байтұрсынов пен Міржакып Дулатовта қатысты. А. Бекейханов бұл газетте өз макалаларын «қыр баласы» деген бүркеншікті атпен жариялады. Екі жалпы қазақстандық съездерінен кейін, 1917 жылдың шілде және желтоқсан айларында өткен, А. Бекейханов оның төрағасы болып сайланады. Партияның атаяу Орал облысының делегаты

Жаханша Досмухамедовтың ұсынысымен «Алаш» атанип, ал, «Қазақ газеті» оның саяси басылым органы болып аталды. Осы басылым арқылы қазақ қоғамының саяси санасын дамытуға бағытталған, мемлекетімізді одан әрі қарай жетілдіріп, жаңғыру түшін баға жетпес үгіт-насихат жұмыстары осы басылым арқылы жүргізілді.

Қазақстан Республикасы биылғы жылы өзінің тәуелсіздігінің 25-жылдық мерекесін тойлауды бастап кетті. Егемендігіміздің бастауында тұрған Алаш қайраткері Алихан Бекейхановтыңда 150-жылдық торқалы тойын ЮНЕСКО-нің шешімімен биыл тойлап өту ісі қолға алынуда. Жас қазақ мемлекеті үшін ұлы қайраткердің өмірі мен саяси іс-қимылы қайталанбайтын зор маңызға ие. Olsen тарихтың қызын кезеңдерінде ұлттық деген сүйіспеншілігін іс-жүзінде дәлелдеген, ұлттағдыры үшін құрбан болған саяси тұлға. Оның өмірі мен саяси курсі қазақ жастар үшін қазіргі заманда да қайталанбас үлгі. Соңдықтан да біз тарихи тұлғалардан дұрыс сабак ала білуіміз керек. Соңғы кездерде тарих сабактары бізге көптеген қоғамдық процесстерді дұрыс түсінуге, әділ баға беруге көмектеседі, сол кездегі қоғамдық сананың қалыптасу ерекшеліктерін қарап отырасақ, біз ең негізгі қозғаушы күш жас ұлттық зиялыштар тобы болғанын көре аламыз. Қазақ даласында ұлттық қозғалыстың негізгі қозғаушы күші болып ұлттық зиялыштардың саналуы кездейсоқтық емес, ол зандалық. Қашан болмасын үлкен әлеуметтік өзгерістер кезеңінде зиялыштар белсенділікпен тапқырлық және жүріп жатқан процесстерді терең түсінушілік көрсете алды. Өз қоғамының алды бола отырып, әлеуметтілік әділеттілікті, адамгершілік сезімдерді дұрыс түсіне отырып, жеке адам, оның қоғамдағы орны, қажеттіліктері мәселелерін, қоғам және қоғамдық сана жеке адамның өзін-өзі түсіну мәселелерін дұрыс ғылыми дәрежеде қоя білді.

Патша үкіметінің билігін үстемдеть қажеттіліктері қазақ даласынан жергілікті ұлт өкілдерінен Ресейдің оқу орындарында мамандарды дайындауды керек етті, осы себепті көптеген қазақ жастары Мәскеуде және Санк-Петербургте сол кездегі Ресейдің және Батыстың мәдениеті мен білімінің ең алдыңғы жетістіктерімен сусыннады. Бұл білім алу жолдарында қазақ халқының өкілдері өздерінің рухани тамырларын ұмытқан жоқ, оны Еуропа мәдениеті мен өнерінің алдыңғы қатарлы жетістіктерімен салыстыра отырып байыта тустан. Өз еліне оралғанда олар сол кездегі өркениетті елдердің дәрежесінде қалыптасқан сана-сезімде еді, сонымен қатар олардың ойлау дәрежелері мен ойлау мәдениеттері, еуропалықтар сияқты, соңдай-ақ сол білімдерін халықтың санасын көтеруге қолдануға тырысада еді.

Сол кездегі алдыңғы қатарлы қазақ зиялыштарының дүниетанымының қалыптасуы бір-біріне өте ұқсас болатын. Оларға Ресейдегі революциялық қозғалыстар мен құрестер, әлеуметтік қатынастар, 1905 ж. орыс революциясы сонымен қатар сол кездегі қазақ қоғамының тарихи реалдылықтары әсерін тигізді. Қазақ зиялыштарының өте үлкен жетістігі, олар бүкіл Ресейлік даму процесінің бастамасын дұрыс түсініп, оны белгілей алды, қазақ қоғамын оянуға, қозғалысқа шақырудың жолдарын іздей бастады, бірінші орыс революциясының нәтижесінде қол жеткен әлеуметтік еркіндіктерді қолдана отырып, қазақ қоғамын феодалдық-патрихалдық дағдарыстан, патшалық езгіден алғып шығып, білім мен өркениеттікің және тәуелсіз мемлекет құрудың жолына қарай жетелеуге тырысуы болып есептеледі. Әрине, бұл өте ауыр қурес жолы еді, ізденістер, женістер мен қателесулер жолы еді. Әрине қателесулер әдейі, өз халқына жау болғаннан жасалған жоқ, ол қателіктің көбі табиғи, объективті негізі бар қателіктер еді. Қашан болса да жаңа мемлекет құру, жаңаша үлкен қоғамдық өзгерістер жасау, бәрі ойлағандай болмайды, - бұл зандалық, тек қана ештене істемеген адамғана қаталеспейді. Бірақ, қатенің түп-тамырында не жатыр, мәселе соңда.

Жас қазақ зиялыштары 1905 жылдан өте белсенді іске кірісті. Олардың қайсысы болмасын өз заманының білімді азаматтары болатын, Ресейде жүріп жатқан саяси-әлеуметтік жағдайлардың басы-қасында болып, олардың қоғам өзгерістеріне тигізетін қандай әсері бар екендігін дұрыс түсінетін. Көпшілігі негізінен ағартушылық мамандығын жақсы игергенімен қоймай, қоғамда да болып жатқан саяси ерекшеліктер мен зандалықтарды дұрыс түсіне отырып, саясатқа белсенді араласты, сол арқылы халқына қызымет етуді алдына міндет етіп қойды. Соңдықтан да қазақ зиялыштарының қызыметінде әрі ағартушылық қызымет, әрі саясаткерлік қызымет бірдей кездесіп отырды. Басқаша болуы, әрине, ол жағдайда мүмкін емес еді. Қазақ елінде қалыптасқан қоғамдық қажеттілік қазақ зиялыштарынан тұған елі үшін ағартушы ұстаздықты да, болашақ үшін қүресе алатын қайраткерлік де қажет етті.

Сол кездегі қазақ зиялышының жасаған қадамдары мен саяси күрес жолдарын зерттеп қарасақ, бұл зерттеуде идеологиялық схемаларға көніл бөлмей, тарихи деректерге сүйене отырып объективті негізде халық өмірінен, оның сол тұстағы негізгі табиги мұдделерімен байланысты қарар болсақ, онда патша идеологтары айтқандай ешқандай "сепаратизмді" де, большевиктік идеологтар "дәлелдеп" қойған "буржуазиялық ұлтшылдықты" да көрмейміз, қайта империяның темір құрсауындағы елін бостандық, тенденциялық, жолына алып шығу үшін өздерінің азаматтық күш куатын, адамдық бар қасиетін арнаған ерлік үлгілерін көреміз, ұлты мен елі үшін жасаған патриоттық іс-әрекеттеріне толығынан қөзіміз жетеді.

Олардың бұл саяси-қоғамдық қызыметі - тұнғыш орыс революциясы тұсында жасаған түрлі саяси әрекеттерінен көруге болады, олар орталық ұйымдарға қазақ елінің мұқтаждығын көтерген петициялар ұйымдастырыды, саяси партия құру әрекеттерін жасады. Сонымен қатар Ресей үшін үлкен маңызы бар Мемлекеттік Дума жұмысына терең араласты. Дәл осы кездердегі дүниеге келген көптеген құжаттардан қазақ зиялышының көзқарастары айқын көрінеді, бұл көзқарастардың негізгі мазмұны осы уақытқа дейін кенес идеологтары айтып келгендей, күні өткен феодалдық патриархалдық тәртіппі қорғауға немесе бұржуазиялық қатынастарды жақыннатуға бағытталмаған еді. Оның мазмұны сол кездегі ұлт-азаттық қозғалыс пен орта ғасырлық қоғамдық мешеулікке қарсы күрес мұддесін айқындаған беріп еді. Бірақ та патша өкіметіне, қазақ зиялышарының саяси-әлеуметтік сауаттылығының ашылып, әділетті талаптар қойғаны ұнай қойған жоқ. Олар өздерінің үйренген әдістерімен көптеген қазақ зиялышарын жер аударып, абақтыға жапты, абақтыдан шыққан күннің өзінде қуғын-сүргін мен олардың әр қадамын аңдыуын бір тоқтатқан жоқ.

1905-жылдың 17-қазанындағы патшаның манифесі азаматтық еркіндіктерді жарияладап, заң шығаралын Мемлекеттік Дума сайлауына қатысуға қоғамның барлық таптарына рұқсат беріп, оған отарланған халықтарды да қатыстырмакшы болды. Манифестің жариялануы қазақ қоғамындаға саяси өмірдің басталуына тұрткі болды. Қазақ елінде митинглер ұйымдастырыла бастады, онда кен мағнасында саяси-экономикалық мәселелер, халық өмір жағдайларын жақсарту жиі-жі талқланана бастады. Көптеген саяси партиялар құрыла бастады. 1905 жылдың аяғында қазақтардың ресми съезі Орынборда жұмыс істеді, оған Ә.Бекейханов төрағалық етті, ал Верный қаласында А.Байтұрсыновтың төрағалығымен өтті. Қоғамдық-саяси өмір аренасына қазақ зиялышарының демократиялық бағытта қалыптасқан жаңа буыны келе бастады, олар орыстың азаттық қозғалыстар идеяларынан нәр алған болатын, сонымен қатар Ресейде өтіп жатқан революциялық дүмпудің мәні мен жәйін тек қана сырттай емес, теориялық деңгейін емес тәжірибелік сипаты мен мақсатын өте жақсы билетін.

Әрине, ұлттық интелегенция топтарының саяси-идеалық көзқарастары бір бағытта болған жоқ. XX ғасырдың бас кезіндегі саяси партияларға сипаттама бере отырып Ә.Бекейханов былай деді: "Жақында, қазақ даласында, екі саяси бағытқа байланысты, екі саяси партия бөлініп шықты. Оның біреуін ұлттық-діни деп атауға болады. Оның көксерегін қазақтың басқада мұсылмандармен бірлігі. Ал, екіншісі, батыстық бағытта... біріншісі мұсылмандық татар партияларын колдаса, екіншісі опозициядағы орыс партияларын қолдайды" [1, 529 б.]

Кейінректе қазақтың саясаткер жазушылар тобы өздерінің партиясын құрғанда кадеттердің партиясының көптеген қағидаларын қабылдады. "Алаш" партиясының өкілдері бүкілпресейлік кадет партиясының съезіне қатысты, ал Ә.Бекейханов осы партияның Орталық Комитетіне мүше болып сайланды, Мемлекеттік Думада оларға жақын көзқараста болды. Қазақ зиялышарының алдыңғы тобын кадеттермен жақыннатқан енгізгі себеп олардың шаруалармен тығыз байланыстылығы және қазақ даласында көшпенделіктен отырықшылыққа көшуді жүзеге асыруды бір емес бірнеше кезеңнен тұрады деп түсінуде, сонымен қатар қазақ даласына рессейдегідей білім жүйесін енгізуіді қажет деп есептеуінде еді. Көптеген саяси орыс қозғалыстарымен жиі араласа отырып, егер олардың көзқарастарында құқық тендігі болса, қазақ халқының ар оқданын кемітпесе олармен қатынастар жасады. Қазақ саяси партияларының басшышары панисламизмге қарсы шықты және оардың көзқарастарын "шығыс утопиясы" деп санады [1, 527 б.]

Өздерінің іс-қимылдарының негізгі бағытын белгілеген қазақ зиялышары, өз көзқарастарын жүртқа кеңінен тарату үшін саяси күреске газет журналдардың көмегімен шығуды шешті. Бұл кезде ұлттық ақпарат құралдары шектеуі болғандықтан, орыс тіліндегі, татар тіліндегі басылымдарда мақалалар шығара бастады, олар мына басылымдар еді: "Фикер", "Бакт", "Шура", "Омич",

"Иртыш", "Голос степи" "Серке". Ал 1913-жылды олардың "Қазақ" деген газетті ұйымдастыруға қолдары жетті, бұл газет сол кездегі басылымдардың ішіндегі сапа жағынан да, сан жағынан да ең қомақтысы болды. Газеттің саяси бағыты реформистік ұлттық партияның қажеттіліктерін көкседі: негізгі алға қойған мақсаты қазақ халқының мәдениетін көтеру, соның барысында басты іс ретінде ұлттық тілмен әдебиетті өркендешту дамыту.

"Қазақ" газеті туралы материалдар көп жылдар бізге мүлдем белгісіз болды деп айтуда болады. Оның әртүрлі себептері болған, біздің түсінігімізше, бұл газет туралы мәліметтердің өте аз болуы, кеңестік идеология кезеңіндегі XX ғасырдың бас кезеңдегі қазақ даласындағы қоғамдық саяси көзқарастардың, сонымен қатар ұлттық-азаттық күрес туралы қанық та, түсінікті материалдарды халыққа білдірмей үшін жасалған саяси шаралар деп білеміз, себебі объективті ғылыми баға беріп, Қазан революциясына дейін жарық қөрген қазақ басылымдарының шығарушы ұлттық интелегенцияның қоғамдық-саяси қызыметін мүлдем атамаудың қажеттілігінен туған шара еді. Егерде революцияға дейін қазақ даласында осынша көп газет журнал болғанын мойындалса, онда Қазақстанда революцияға дейін халықтың бір-ақ проценті хат таныды деген етірікке сену өте қыын болар еді. Сондықтан да ұлттық интелегенцияның бұл қоғамдық ситуациялардағы қызыметі буржуазиялық-ұлтшылдықтың көрінісі есебінде бағаланса, олардың қолынан шықкан басылымдардың женіл түрде буржуазиялық-ұлттық бағыттағы басылым аталуы да ешкімді тандандырмайды. Осындаш шектеулі, біржақты тар таптық позицияны ұсынған зерттеушілер "Қазақтың" материалдарын да дұрыс түсініп онымен есептескісі келмеді, дей түрғанмен әлеуметтік тапсырыстың өзі бұл зерттеушілерден соны талап етіп еді.

Қазіргі кезеңде бұл басылымның материалдары бізге мынандай тұрғылардан құнды. Біріншіден, газет басылымы XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы түрлі тарихи процесстерді зертеп, оны жан-жақты түсіну үшін аса бағалы деректер болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалысының қалыптасып, даму арасында пайда болған бұл басылым ең алдымен бостандық үшін курс идеологиясының қалыптасуына қызымет етті. Осы себептерге байланысты орталық езгімен феодалдық мешеуілкек ұлттық интеллигенция жүргізген азаттық құрестің негізгі идеология бағыттары мен кезеңдерін "Қазақ" материалдарынсыз түсіну, әрине, өте қыынга түсер еді, сонымен қатар қандай қортындыға келсек те ақықаттан алшак болған болар еді.

Әрине қазақ даласында бұрын пайда болған "Айқап" журналының халықтың рухани жетілуіне тигізген ролі өте зор еді. Бірақта құнделікті оқығалар ағымына байланысты оперативті пікір қалыптастыры мүмкіншілігі шектеулі болғаны өзінен-өзі түсінікті еді. Самодержавиелік биліктің қазақ даласын пәрменді отарлау саясатына көшуі, соның салдары есебінде бүкіл елдік наразылықтың қарқынды өрлеуі жағдайында саяси оқығаларға дер кезінде түсінік беріп, қоғамдық пікірге пәрменді ықпал жасайтын қолайлы құрал-қазақ тіліндегі газет шығару қажеттілігі өте актуальді мәселе болды. Ол саяси тұрғыдан қоғамның саналы белгілі демократиялық интеллигенциямен халықты жалғастырушы көпір есебінде болып, әмір тереңінен бастау алып, құн санап нығайып келе жатқан халық наразылығына бағыт беруге тиісті еді. Міне, осы қажеттілікті іске асыру мүмкіншілігі бүкіл Россия көлемінде революциялық қайта өрлеу жағдайында туды және ол империяны шығыс бөлігімен жалғастырып түрған Орынбор қаласында іске асырылды.

Өзінің алғашқы сандарынан бастап-ақ "Қазақ" газеті сырт көзге мен мұндалап тұратын айқын позициясы бар, көздеңен мақсаты оқырмандарға түсінікті газет болды. "Қазақ" алғашқы санынан бастап, өзекті саяси мәселелерге арналған мақалалары арқылы да, тіптен кішкене жаранамалары арқылы да, сол түпкі мақсатқа қызымет етуге бар күшін салды. Ол мақсат - ортаға- сырлық мешеу феодалдық тәртіппер құрсауында жатқан қазақ қоғамын ояту, оны қарандырылған пен ұлттық езгіге қарсы күрес жолына алып шығу еді.

Егер "Қазақтың" әлеуметтік позициясына келсек, ол қазақ бұқарасын таптық езгіден азат етуді өзіне міндет етіп алған емес. Ауыр орталық езгі, Столипин реформасының нәтижесінде жер үшін құрестің шиеленісе түсіу шаруашылық дағдарыстың терендеуі, саяси-әлеуметтік құқысыздық - міне осындаш жағдайда "Қазақ" жалпыұлттық мәселелерді . көтеріп, сол үшін куресті.

Егер таптық және жалпыұлттық мұдделердің белгілі бір қоғамдық даму сатыларында өзара ымыраға келе алмайтындығын еске алсақ, "Қазақ" газетінің бұл ұстаған позициясы сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамының объективті жағдайынан туындалап жатқан еді, оның сол кезеңдегі ең зору

талаң-тілегін, ұлт ретінде мақсат-мұддесін білдіретін еді. Газеттің жалпы ұлттық басылым ретіндегі ерекшелігі де әлеуметтік шектеулігі осы қырынан туындал жатты. Теренірек айтсақ газет империяның шет аймақтарында ұлы державалық мақсаттарды көздеген Столыпин реформасына жауап ретінде даму алған ұлт-азаттық қозғалысының үні ретінде өмірге келді және жабылғанға дейін осы мақсатқа қызымет етті.

Осы айтылған ойлардың қоюсі ретінде "Қазақ" газетінің бірінші өмірінде жарияланған оның редакторы А. Байтұрсыновтың алғысөзін көлтіруге болады. "Ғасырлар бойы қазақ халқы өз жерінде өзіне тән өмір жолдарымен құн көрді, ал қазір даланы переселендердің көші қаптады. Енді болашағымыз қандай болады? Тарих сабактары бойынша, егер келімсектердің мәдени дамуы жоғары болса, онда олар жергілікті халықтың мәдениетін өз бойына сініріп, көрсетпей тастайды. Ал, егер екі халықтың мәдениеті де бір деңгейде болса, онда олар бір біріне көмек бере отырып дами алады, бірақта олардың әркайсысының ұлттық белгілері сақталады. Қазақ елінің экономикалық өмірінің өзгерістері сөзсіз, шаруалар біздің жыртылатын жерлерімізді тартып алыш жатыр, жер қойнауындағы пайдалы қазбаларға да ауыз сала бастады. Осы жағдайларда қазақ елінің өмір сүріп қалуының өзі өте қынга айналайын деп отыр. Өзіміздің автономиямызды сақтап қалу үшін біз қолдағы барлық күш жігерімізді білім мен мәдениетке салуымыз керек. Тек қана өзінің ана тілінде әдебиетін, өнерін, ғылымын қалыптастыра алған халық қана тәуелсіз өмір сүре алатынын біз ұмытпаудың керек" [2].

Газетте қаралған материалдардың ауқымы өте кең болды. Негізгі мақсат қазақ халқына білім мен мәдениет жаңалықтарын жеткізу, жер шарының түпкір-түпкіріндегі халықтардың өмірінен мәліметтер беру, қазақ халқының тарихы туралы, қазіргі медреселердегі білім беру барысы туралы мәліметтерді ортаға салу еді. Бұл істердің басында сол газеттің шығарушысы Мұстафа Оразаев және газеттің бас редакторы А. Байтұрсынов тұрды. Редакциялық алқада сол кезде патриоттық бағытта жүректерінің оты жаңған қайраткерлер, ақындар мен жазушылар М. Жұмабаев, Ә. Бекейханов, М. Дулатов, Х. Досмұхамбетов болды, сонымен қатар Ж. Аймауытовта өртүрлі мақалаларымен газет бетінде көрініп отырды.

Осы газеттің сол кездегі жарялаган мақалаларына талдау жасай отырып, біз мынандай қортындыларға келдік: қарастырылып отырған мәселемізге, XX ғасырдың басындағы қоғамдық сананың қалыптасу және өзгеру процесіне, газет жұмысы тікелей әсерін тигізген. Әрине, бұл кезең өте күрделі өткелді кезең еді, ең басты қоғамдық-экономикалық мәселе жер және соған орай ауыл-шаруашылық формаларын құру мәселелері еді, ал оған әсерін тигізіп одан әрі ұшқындырған патшаның переселендік саясатының әлдеқайда терендеуі болып табылды. Барлық шұрайлы жер мен жайылымдардан айырылған қазақ халқының тынысы тарылып, малдың санын азайтуға мәжбүр етті. "Қазақ" газетінің бетінде бұл мәселеге түсінік беру мақсатында А. Байтұрсынов "Шаруашылық өзгеріс" деген айдармен көптеген мақалалар жазды. Бұл мақалаларда автор аграрлық мәселелер туралы өзінің толғаныстары мен көзқарастарын газет беттерінде ортаға салды. Егер қазіргі нарықтық экономикалық қатынастарға өту кезеңіндегі Қазақстанның ауыл шаруашылығын алсақ, ол мақалаларда біздің қоғам мәселелерін шешу үшін де көп пайдасы тиетін ақыл-кенестер бар. Мысалы, бірден, тез араның ішінде, көшпенілік шаруашылық әдісінен отрықшылыққа өту мүмкін емес деп есептеді. Оның айтудың: "Шаруашылықты өзгерту ешқашанда шапшаң қарқынмен жүрмейді ... Игілікті істер ілгері қозғалғанда, секірістер мен сілкіністер арқылы емес, ақырын, баяу, эволюция жолдарымен жүзеге асады" [3].

Қазақ халқының тұрмыс ерекшеліктерін дұрыс түсінетін "Қазақ" газеті отырықшылыққа өту идеяларын өте терен сынға алды. Аграрлық реформаны қолданушылардың түсінігі бойынша, әр қазаққа отырықшылық нормасы бойынша 15 десятин жер беріледі, содан кейін тез уақыттың ішінде олар отырықшылыққа кіріседі. Бұл жағдайлар туралы "Көшпелі мен отырықшы норма" деген мақаласында, "Қазақ" газеті бұл бағыттың астарында жатқан мұдделерді көрсетеді" әр қазақ самьясына отырықшы норма бойынша жер беріледі, қолында қаражаты мен құрал сайманы жоқ қазақ әрине бұл жерді игерे алмайды, соңдықтан игерілмеген жер переселендер басқармасына қайтаратылып беріледі, сөйтіп одан әрі қарай қазақтың жерін таратып алу саясаты әлдеқайда терендетіледі" [4].

Газет мақалаларында айтылған кейбір ойлар қазіргі біздің өмірімізге де тұра қатынасы бар. Мысалы, сол кездің өзінде аграрлық мәселені шешекенце, қазақ қоғамының өмірін жан-жақты

зерттеп түсінуді қажет еткен. Олардың айтуынша бірден шұғыл түрде шаруашылықты өзгерту көптеген зиянды салдарлар әкеледі. Қазақ халқы көшпендейді мал шаруашылығымен бұл жұмыстың онайлылығынан шұғылданып отырған жоқ, негізгі себеп қазақ даласында сол кездегі ең тиімді шаруашылықтың түрі осы, мал шаруашылығы болған соң, және өздерін қоршаған табигатқа, оның экологиялық тепе-тендігінің сақталуына ешқандай зияны тимейтін болған соң шұғылданды деп түсіндірген.

Сонымен қатар отырықшылыққа ауысқан соңғы жылдардың тәжрибесіне талдаулар жасай отырып, мал шаруашылығымен жер өндеуді бірге алғып журу жолдарын іздестірген еді. Бұл, әрине, коммунистік идеологияның түсіндіруінше елді артта қалған көшпендейділікті неғұрлым көп уақыт кідірту үшін жасалған шаралар емес еді, керінше, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық формасы, мал шаруашылығын негізгі шаруашылық формасы ретінде сактап қалуашін жасалған талпыныстар еді. Әрине, сол кездегі қазақ зияльшарының шаруашылықты жаңа жолға қою туралы түсініктері дұрыс екендігін тарих көп күттірмей-ақ көрсетті. Жергілікті зияльшардың айтуымен санаспай коллективтіктердің тарихи сабактарын біз бәріміз қазір өте жақсы білеміз, және соның әсерінен қазақ халқы орны толmas әнубетке тап болды.

Жоғарыда айтылған шаруашылық мәселелерімен бірге "Қазак" газетінің беттерінде қазақ бұкарасының саяси құқылық санасын қалыптастыруға арналған қоғамдық-саяси материалдарды да жиі кездестіруге болатын. Қоғамдық-саяси жұмыс пен шығармашылықты бірдей дамыта отырып, редакция алқасының мүшелері Ә.Бекейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов үлттық сананы оятып, бостандық пен еркіндік идеяларын қабылдауға шақырды. "Қыр баласы" деген бүркенішті атпен Ә.Бекейханов Мемлекеттік Думада болып жатқан істерге түсінік берді. Бірінші Мемлекеттік Думада қазақ елінен өкіл ретінде 1906 жылы Ә.Бекейханов сайланған еді, бұл думаның құрамы 1907-жылғы 3-июліндегі манифестпен таратылып жіберілген, сонымен бірге манифестте жаңа сайлау заңы, Думаға депутаттар сайлау ережелері хабарланған. Бұл жаңа ережелердің ең бірінші алға қойған мақсаты Думаға мүшелікке әртүрлі тәсілдерді колдана отырып, шаруалармен жұмысшыларды жібермеу еді. Дума депутаттарының санын 524 тен 442 ге азайды, көптеген губернияларда өкілдер санын азайта отырып, азия губернияларын мулде тізімнен шығарды.

Осы айтылған себептермен Ә.Бекейханов қазақ халқының мұддесін Мемлекеттік Думада қорғау мүмкіндігінен айырылды. Бірақта ол өзінің қоғамдық саяси белсендейділігінен айырылған жоқ. Ол Дума мәжілістерінде қаралып жатқан қазақ даласына байланысты мәселелерді мұқият зерттеп, газет беттерінде жариялада отырды. Ә.Бекейханов 1907-жылғы 3-июліндегі манифесіне қарсылығын білдіре отырып, "бұл заң қазақты ғана кемітіп отырған жоқ, дворяндардың мұддесін ашық қорғай отырып, орыс шаруаларын да кемітіп отыр" [5], деді.

Ә.Бекейханов өзінің 3 июльдегі манифестке қарсы екенин көрсете отырып, өз халқының мұдделерін думада қарайтын ешкімнің жоғын мойындағы отырып, халқын бұл жағдаймен санаспауға шақырды. "Біз манифестің көлеңкесінде қалып қоймауымыз керек, біз мемлекет басшыларымен халықтың арасындағы қатынаста талқылауды тоқтатпаймыз, мемлекет басшылары жақтыртпасада біз саясатпен шұғылдануымызды одан эрі дамытамыз", деген жазды Ә.Бекейханов. Думада қаралып жатқан жер мәселелері қазақтың мұддесімен мұлдем есептеспей шешілгенін және Дума депутаттары оған өте селкос қарайтынын, өз жерлерін қолданғаны үшін қазақтар салық төлеуге мәжбүр болғанын Ә.Бекейханов ашық көрсете отырып, осы әділетсіздіктен құтылудың үлкен бір жолы 4-Думаға депутат сайлағанда қазақ елінің өкілдерін міндетті түрде кіргізуін керек екендігін көрсетеді.

Ағартушылық идеяларын жан тәнімен қабылдаған Ә.Бекейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов қоғамға білім тарату арқылы қоғамдық өзгерістерді жүзеге асыру мүмкіндіктерінен өте үлкен сенім артты. Әрине, дүниежүзінің өркениеттік қатынастарына халықты тек қана ғылым мен ағартушылық жұмыстары арқылы жеткізуге болатынын олар өте жақсы түсінді және жан-жақты білім алуды үгіттеу жұмыстарын жасады. Газеттің ең басты міндеттерінің бірі ретінде қазақ тілі мен әдебиетін дамыту еді, себебі олар әдебиет пен тілді қазақ халқының өзіндік ерекшелігі мен рухани бай қазынасын сактап қалатын ең басты құрал деп түсінді. Қараңғылық пен сауатсыздықты саяси мешеуліктиң ең бір басты себебі деп түсіне отырып, қазақ зияльшары бұдан шығу жолы береке мен бақытқа жету жолы, ағартушылық пен ғылымда деп түсінді. "Ғылым мен білім біздің тұрмысымызды жеңілдете алады,... өркениетті елдер ғылымды одан эрі дамытуға ат салысада, оған қаржымен

көмектеседі, біз Европаның алдыңғы қатарындағы елдерінен үлгі алуымыз керек, "іі - деп жазды А.Байтұрсынов "Білім жаршысы" деген мақаласында. Әрине, ол Ресейдің және Европа елдерінің даму сатысына жету үшін халықтың білімімен сана сезімін көтеру ең басты қажеттіліктердің бірі екендейгін түсінді. Өзінің көптеген мақалаларында қазақ даласының әлді азаматтарына халықтың білімін көтеруге қаржы болуға шакырды, мектептер салды, оқулықтар шығарудың қаржы болмаса іске аспайтындығына тоқталды, тек қана мектептер салуға көніл аударып қоймай, сол мектептердің оқу жоспарларымен жұмыс істеу ерекшеліктеріне де басты назар аударды. Қай ұлттық мектеп болмасын миссионерлік саясаттан аулақ болсын, бастауыш мектепте ана тілінде оқи алсын, өзінің қабылдаған діні туралы да түсінік алуға мүмкіндігі болсын деген ойлар айтты. "Бастауыш мектепті ана тілінде бастап оқытқанға өте зор көніл бөле отырып, ол ана тілімен бірге қай ұлтка болмасын тек өз ұлттына тән ерекшеліктер мен қасиеттер жас балдыргандарға дариды" [6] - деп түсінеді.

Сонымен қатар ол, дәл сол кездегі қазақ елінің Ресей елімен тығыз байланысын және оның қазақ еліне есептің орындаған шығармайтын. Орыс тілімен орысша жазуды игерудің өте қажеттігіне тоқтала отырып,: "Біздің болашағымыз үшін қазақша оқып, жазып, үйреніп қана қоймай, сонымен қатар орысша білу де өмір талабы", [4] - деп қортындылайды А. Байтұрсынов. Бұл ойларды ол Абай туралы жазған көптеген мақалаларында өте жиі қайталайды. Жоғарыда тоқтағанымыздай "Қазақ" газетінің Абай шығармалары мен оның дүниетанымының ерекшеліктерін қазақ даласына, сонымен қатар Ресейдің түпкір-түкпірінің халықтарына жеткізуде маңызы өте зор болды.

Біздің зерттеп отырған кезеңде жаңа сапаға көтерілген ұлт-азаттық қозғалысы идеологиясын . Қазақстанда қалыптасу ерекшеліктерін көрсететін жұмыстар жоқтың қасы. "Қазақ" газетінде жарияланған материалдарға сүйеніп, осы процесстер барысында теренірек көз жүгіртуге, оның басты кезеңдерін бағымдап, идеялық өрнегіне үнілуге мүмкіндіктер туды.

Ғасыр басындағы қазақ зиялыштары саяси-қоғамдық көзқарастар тұрғысынан батыс европалық және Ресейлік ағартушылыққа өте жақын болды. Бұл, әсіресе, Ә.Бекейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастаған топтың шығармашылығында және қоғамдық-саяси қызыметінде айқын көрінеді. Ә.Бекейханов өзінің ұлттық интеллекцияға арнаған мақаласында: "Бостандық, тендік, туысқандық XVIII ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір, бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады. Бірін-бірі жеген, бірін-бірі алдаған, бірінен-бірі кек алған - хайуан тұрмыс сияқты. Қағушы, соғушы, күзетші хайуандық жолда адалсан адам баласына ғана керек..."

Біздің адасқан надан жүртқа мұрындық болып, көз болып, бостандық, теңзік, туысқандық жолын ұғындыру зор борыш...

Біздің жүрт бостандық, тендік, құрдастық саясатын ұғынбаса, тезек теріп, тарих жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тыскары болады. Бұл екеуі жоқ жүртқа тіршілік неге керек? [7] - деп жазды.

Ә.Бекейханов сонымен бірге өзінің қызыметінің саяси астарын жақсы түсініп, А.Байтұрсынов пен М.Дулатовқа мынадай магнада демеу беріп отырған: "XVIII ғасырда "ақыл патышасы" атанған француз Вольтер еді. Осы Вольтер замандасы, Толстойға неше жол көрсеткен француз Руссо, тағы осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан, осы Дидро қатын патша Екатерина II мен хат алысып, патша Дидродан көп ақыл алған. Біздің Ресейде абықтыда жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургенев айдалған.

Түркіяда халықты қатарға қосамын деп сан сабаздар абақтыдыға жабылған, айдалған. Бұрын-ғы Мехмат пашалар 1883 жылы айдауда жүргенде өлген, осы күнгі Ахмет Риза һәм басқалары да абақтыда жатқан. Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесем не армандарың бар! [8]. Осы ұлт көшбасшысының және оның әріптестерінің көзқарастарын талдай отырып біз қазақ қоғамындағы саяси сананың серпілісіне көз жүгірттік және олардың саяси философиялық ой-әрістегіне бойладық, әріне жас ұрпақ үшін олардың өнегелі істері ұшан теніз.

ӘДЕБІЕТ

[1] Букейханов А. Киргизы и формы национального движения в современных государствах. – СПб., 1910. – С. 529.

[2] Байтұрсынов А. Құрметті оқушылар // Қазақ. – 1913. – № 1.

[3] Байтұрсынов А. Шаруашылық өзгеріс // Қазақ. – 1915. – № 145.

- [4] Байтұрсынов А. Қошпелі мен отырықшы норма // Қазақ. – 1913. – № 20.
- [5] Бекейханов Ә. Дума һөм қазақ // Қазақ. – 1913. – № 3.
- [6] Бекейханов Ә. Сейдалинге хат // Қазақ. – 1913. – № 24.
- [7] Бекейханов Ә. // "Қазақ" газеті. – 1917. – № 234.
- [8] Бекейханов Ә. // "Қазақ" газеті. – 1914. – № 54.

REFERENCES

- [1] Bukeikhanov A. Kyrgyz and forms of the national movement in the modern states. S.Petersburg, 1910. P. 529 (in Russ.).
- [2] Baitursynov A. Dear readers // Kazakh. 1913. № 1 (in Kaz.).
- [3] Baitursynov A. Economic changes// Kazakh. 1915. № 145 (in Kaz.).
- [4] Baitursynov A. Nomadic and settled norm // Kazakh. 1913. № 20 (in Kaz.).
- [5] Bukeikhanov A. Duma and kazakh // Kazakh. 1913. № 3 (in Kaz.).
- [6] Bukeikhanov A. Letter for Seidalin // Kazakh. 1913. № 24 (in Kaz.).
- [7] Bukeikhanov A. // "Kazakh" newspaper. 1917. № 234 (in Kaz.).
- [8] Bukeikhanov A. // "Kazakh" newspaper. 1914. № 54 (in Kaz.).

АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ И ВОЗРОЖДЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

З. К. Аюпова¹, Д. У. Кусанинов²

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет международных отношений, Алматы, Казахстан,
² КазНПУ им.Абая, институт истории и права, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: духовные истоки, идея самоопределения, лидер нации, политическая партия, политические взгляды, национальная автономия, движение Алаш», газета «Казах», «қыр баласы», колониальная политика царского самодержавия.

Аннотация. Как известно, выдающийся организатор партии «Алаш» Алихан Букейханов в 1905 году был избран депутатом в I Государственную думу по Семипалатинскому округу, участвовал в составлении документа, названного Выборгским манифестом, осуждающим роспуск царской Думы. Именно с этого документа начинается активная политическая деятельность Алихана Букейханова. В российских газетах появляются его статьи с критикой колониальной политики царского самодержавия и деятельности местных чиновных правителей в крае. Для пробуждения национального самосознания казахов и организации их просветительской деятельности стало издание газеты «Казах», первой в истории казахов поистине общенационального периодического издания. Активное участие в создании газеты приняли руководители казахского национального движения Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов и Миржакып Дулатов. Букейханов пишет свои статьи под псевдонимом «сын степей». После двух всеказахстанских съездов, прошедших в июле и декабре 1917 года, ему удалось создать партию «Алаш» и правительство Алашорды. А. Букейханов избирается ее председателем. Название партии было предложено делегатом Уральской области юристом Жаншой Досмухамедовым и всеми поддержано. Газета «Казах» стала печатным органом партии.

Поступила 19.02.2016 г.